

## Eski türkçeden günümüze türkçede “baş” kelimesi

Feyzi ERSOY (Typk)

“Baş”, diğer organ isimleriyle birlikte Türkçenin en eski yazılı belgelerinden beri kullanılmakta olup fonetik açıdan da büyük bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Kelimenin, Orhun Türkçesinde *baş*, Türkçenin en uzak lehçeleri olarak kabul edilen Çuvaşçada *puí*, Yakutçada da *bas* şeklinde olması, fonetik değişimin çok büyük olmadığını en büyük ispatıdır.

Gerçek ve yan anlamlarıyla sözlüklerimizde yer alan “baş”, deyimlerimize de bol miktarda malzeme olmuştur. Biz, bu yazımızda; günümüz Türkiye Türkçesinde “baş” kelimesinin ne şekilde kullanıldığına değindikten sonra, Eski Türkçe diye tabir edilen Orhun, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde kelimenin nasıl geçtiğini ve ne şekilde kullanıldığını ortaya koymak istiyoruz.

TDK tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük'te on altı madde altında anlamları sıralanan “baş” için (I) denilip, şu manalar verilmiştir:

1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.
2. Bir topluluğu yöneten kimse.
3. Başlangıç.
4. Temel, esas.
5. Arazide en yüksek nokta.
6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu.
7. Bir şeyin uçlarından biri.
8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde tane.
9. Para değiştirirken verilen veya alınan üstelik, sarrafiye.
10. Bir şeyin yakını veya çevresi.
11. “Baş” kelimesi birçok deyimde “öz varlık, kendisi” anlamını taşıyan bir zamir niteliğindedir. Baş belâsı, Baş belâya uğramak vs.
12. Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün anlamında birleşik kelimeler yapar. Başasistan, başbakan vs.
13. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği.
14. “..... başına” adlardan sonra ve nicelik anlatan kelimedenden önce gelerek üleştirme anlamı verir.
15. Deniz teknelerinin ön tarafı.
16. En uç, yüksek nokta veya en ön.

Yine aynı sözlükte; kelime için (II) denildikten sonra ise “çıban” manası verilmiştir. Ayrıca iki yüz iki farklı deyimde kelimenin kullanım örnekleri verildikten sonra *başbakan*, *başşehir*, *başöğretmen*, *başyapıt*, *baş örtüsü* gibi yüz otuz yedi örnekte de kelimenin kullanımı örnek verilmeden sıralanmıştır.

MEB Yayınları arasında çıkan Örnekleriyle Türkçe Sözlük'te ise kelimenin on yedi ayrı anlamı sıralanmıştır. TDK'nın sözlüğünde ayrı bir maddede gösterilen “çıban, yara” anlamı, bu sözlükte on yedi anlamın içinde verilmiştir. Sözlükte ayrıca, “baş” kelimesinin içinde geçtiği iki yüz altmış iki deyim de yer almıştır.

Ali Püsküllüoğlu'nun hazırladığı Türkçe Sözlük'te de kelimenin on altı anlamı verilmiş, iki yüz yedi deyimde de kelimenin nasıl yer aldığı gösterilmiştir.

“Baş”, TDK tarafından yayımlanan Tarama ve Derleme Sözlüklerinde de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Tarama Sözlüğü'nde yüz yirmi bir madde başı altında açıklamaları ve örnekleri verilen kelime, Derleme Sözlüğü'nde ise yedi ana madde başından sonra ayrıntılı bir şekilde açıklamalarıyla yerini almıştır. Tarama Sözlüğü'ndeki örnekler bilindiği üzere Türkçenin tarihi metinlerinden alınan örneklerden oluşmaktadır. Fakat bununla birlikte, sözlükte “baş” için Eski Türkçeden alınan kayda değer bir örneğe tarafımızca rastlanılmamıştır.

Sözlüklerin dışında muhtelif yazarlarca hazırlanan çeşitli Deyim Sözlüklerinde de “baş” kelimesi oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Kelime, Ömer Asım Aksoy'un hazırladığı Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde yüz otuz dört, Sabahat Emir'in hazırladığı Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü'nde otuz iki, Asım Bezirci'nin hazırladığı Deyimler Sözlüğü'nde yüz yetmiş dört, Ali Püsküllüoğlu'nun hazırladığı Türkçe Deyimler'de yüz doksan dört, Numan Kartal'ın hazırladığı Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü'nde ise yüz yirmi sekiz örnekte yer almıştır.

Burada isimlerini zikretmediğimiz başka eserlerde de yer alan kelime, görüldüğü üzere geniş bir anlam yüküne sahip olup, Türkçenin en eski, en köklü kelimelerinden biri olduğunu da gözler önüne sermektedir. Hiç şüphesiz ki bir kelimenin bu kadar yan anlam kazanıp deyimlerimize bu denli çok sayıda malzeme olabilmesi için tarihin karanlıklarından süzülüp gelmiş olması gerekmektedir. Kelimenin, başta da söylediğimiz gibi Orhun Abideleri'nde bile geçmesi ve fonetik açıdan bozulmadan günümüze gelmiş olması kelimenin yaşını, takdir edilir ki on üç asırdan çok çok ötelere götürür. Daha eski tarihli yazılı metinler bugün için elimizde olmadığından yazımızın bundan sonraki bölümünde Orhun Abideleri'ni bir başlangıç sayarak Eski Türkçede baş kelimesinin serüvenini metinlerden aldığımız örneklerle ortaya koymak istiyoruz. Ele aldığımız bu örnekler, kelimenin türemiş şekillerini ihtiva etmemekte olup, kelimenin yalnızca çekim ekli örneklerini kapsamaktadır.

Muharrem Ergin Tarafından hazırlanan “Orhun Abideleri” adlı eserin sonunda verilen sözlükte “baş” için; *baş*, *dağın başı*, *tepe*, *zirve*, *şef*, *başkan*, *kumandan* manaları verilmiştir. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla abidelerde “baş” kelimesi altı yerde geçmektedir. Bunlardan üçü Köl Tigin Abidesi'nde, üçü de Bilge Kağan Abidesi'ndedir. Tonyukuk Abidesi'nde kelimeye rastlamamış olmamız da ilgi çekici bir noktadır. Orhun Abideleri'nde içinde “baş”ın geçtiği örnekler şunlardır.

Tamağ Iduk Başda sünğüşdümüz.

(Tamağ Iduk Başta savaştık.)

(Köl Tigin, KC, 1)

Burada kelimenin bir yer ismini, başka bir kelimeyle birleşerek oluşturduğu görülmektedir. Kayabaşı, Tepebaşı gibi örneklerde kelimenin Türkiye Türkçesinde de kullanıldığı tarafımızdan bilinmektedir. Abidelerden alınan aşağıdaki örnekte de yine bir önceki örnekteki benzer bir anlam mevcuttur.

Törtünç Çuş başında sünğüşdüm.

(Dördüncü olarak Çuş başında savaştık.)

(Köl Tigin, KC, 6)

Abidelerden aldığımız diğer örnekler ise şunlardır:

Yarıkında yalmasında yüz artuq oqun urtı, yüzinğe başınğa bir tegürmedi.

(Zırhından kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi.)

(KülTigin, DC, 33)

Iduk Başda sünğüşdüm.

(Iduk Başta savaştım.)

(Bilge Kağan, DC, 25)

Tamağ Iduk Başda sünğüşdüm.

(Tamağ Iduk Başta savaştım.)

(Bilge Kağan, DC, 29)

Üçünç Çuş başında sünğüşdüm.

(Üçüncü olarak Çuş başında savaştım.)

(Bilge Kağan, DC, 30)

Buradaki örneklerden de görüleceği üzere kelime, Abidelerde daha çok bir yer adı olarak geçmektedir. Muharrem Ergin'in verdiği anlamlardan bu yerlerin bir dağ, dolayısıyla da çıkan anlamın dağ başı olduğu anlaşılmaktadır. Abidelerde ayrıca "baş"tan türediği anlaşılan *başad-*, *başgu*, *başla-*, *başlayu* ve *başlıg* kelimeleri de geçmektedir.

"Yüzüne başına bir tane değdirmedi" örneğinde ise kelimenin gerçek manasında, yani organ ismi olarak kullanıldığı görülmektedir. Muharrem Ergin'in eserinin sonunda kelimeye yüklediği manalardan *tepe*, *zirve*, *şef*, *başkan*, *kumandan* anlamları bugün için hatta belki o gün için kullanılmış olsa bile tespit edebildiğimiz kadarıyla Abidelerde kelimenin yapım eksiz kullanımlarında bu manaları taşıyan örnekleri biz göremedik.

"Baş" kelimesi yine fonetik bir değişikliğe uğramadan Uygur Türkçesinde de kullanılmıştır. Bu dönem eserlerinden Üç İtigsizler'e baktığımızda; eserde, daha çok "baş" kelimesinden türediği anlaşılan *başlayu* ve *başdınkı* kelimelerinin kullanılmış olduğunu görürüz: Bununla birlikte bir yerde de ön, ilk olan manasında "baş" kelimesi kullanılmıştır.

...bar kitermiş-i başdakı ....ujik-in...

(Baştaki tzu kelimesini giderdiği vardır.)

(Üİ, 109a, 2)

bo üsdünki-l(e)r erür başdınkı padak

(Bu üstekiler ilk padaka'dır)

(Üİ, 124a, 10)

ve

...engbaşlayu bilip öçmekig yormek kin yorüp bilmetin...

(En başta bilip sönmeyi izah etmek, sonra bilmeden...) (Üİ, 125b-13)

gibi örneklerde de baştan türediği anlaşılan kelimeler yer almaktadır.

Yine Uygur dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü'ne baktığımızda da kelimenin üç yerde kullanıldığını görmekteyiz. Vereceğimiz ilk iki örnekte vücudun bir organı olan baş anlatılırken son örnekte ise kelime, bir şeyin, bir nesnenin ucu manasında kullanılmıştır.

...ötrü ädgü ögli tegin başıntağı ärdinig (n) alıp inisiñ berdi.

(Bunun üzerine İyi Düşünceli Prens başındaki mücevheri alıp küçük kardeşine verdi.)  
(İKPÖ, LV, 7)

...ötrü tegin başın tönjitip ıglayu yerdä yatıp yoqqaru turgalı aş aşlagar (=l) unamadı...

(O zaman, prens başını eğip, ağlayarak yere yatıp, ne ayağa kalkmaya, ne de yemek yemeğe razı oldu.)  
(İKPÖ, XIX, 4)

...qamag ışıg başın birgärü bap meniñ eligdä uruñ...

(Bütün iplerin ucunu bir noktada birleştirerek onu benim elime verin.)  
(İKPÖ, LXXX, 2)

Eserin sonundaki sözlükte ise kelime için *baş*, *başkan*, *uç*, *sınır* manaları verilmiştir.

“Baş” kelimesi Altun Yaruk'ta da aşağıda bazı örneklerini verdiğimiz şekilde yer almıştır.

...başın tutar: kara önglög kılıç tutar... (AY, 28)

...t(e)ngriler başın ol kamag ülgüsüz... (AY, 457)

...tünegü orun başınta bir arıg evde yıdılıg yıparlıg kav ursun,  
(AY, 442)

...yiti enüklerin ozgurtı..bart baş bolmak emgektin... (AY, 630)

...kiçig yigit yaşın...saçı baş yürügerser... (AY, 594)

...ol kuotau atl(ı)g beg başın inançları evinteki uluğı kiçigi... (AY, 17)

...tengri ordusına tegi kayu erklig küçlög baş başdıng... (AY, 424)

...t(e)ngri başın ol kamag t(e)ngrilerning... (AY, 398)

...içinte buşıçı koltguçılarka başların bıçturu karakların ötürü... (AY, 235)

...yingne ıdmak baş yarmak...et'özüg emlemek... (AY, 593)

...tavişgan başınta müyüz ünüp ol müyüzüg kavşurup... (AY, 349)

...adırtın...başınta saç az erip..toruk... (AY, 594)

...urup bir yintem k(a)ltı başdaki örtüg öçürgeli tavrınurça...(AY, 238)

Altun Yaruk'ta ayrıca yine "baş"tan türediği anlaşılan *başlıg, başdınkı, başçı* gibi kelimeler de yer almaktadır.

Karahanlı dönemi eserlerine baktığımızda işe kelimenin mecazî anlamlar kazanarak özellikle deyimleşmiş bir şekilde Orhun ve Uygur dönemine göre daha sık kullanıldığını görmekteyiz. Türk Dilinin bilinen en eski ve ilk sözlüğü olan Divanü Lûgat-it-Türk'te de kelime çeşitli anlamlarıyla birlikte şu şekilde yer almıştır:

1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas

(DLT, 281-5)

...yunt başın yularlap...  
(At başını yularlayarak...)

(DLT, 9-13)

yeti başlıg yil büke  
(Yedi başlı ejderha)

(DLT, 227-7)

2. Bir şeyin ucu.

Iwrik başı kazlayu  
Sağrak tolu közleyü

(DLT, 100-6)

(İbrik başı kaz gibi, sürahi dolu göz gibi)

konak başı sedhregi yeg  
(Çavdar başının seyregi iyidir.)

(DLT, 384-12)

3. Temel, esas

Erdem başı til  
(Erdemin başı dildir.)

(DLT, 107-9)

4. Arazide en yüksek nokta

Atsa ajuu uğrap ok  
Tağlar başı kertilir  
(Dünya ok atsa dağların başı kertilir.)

(DLT, 160-6)

5. Yara

Bu baş ol kanı yuşulgan  
(Bu, daima kanı akan bir yaradır.)

(DLT, 53-23)

Baş bütsedi.  
(Yara iyileşmeye başladı.)

(DLT, 283-22)

Ol başın tüknedi.  
(O, yarasını dağladı.)

(DLT, 301-17)

Görüldüğü üzere Karahanlı döneminde kelime, önceki iki döneme göre biraz daha fazla anlam kazanmıştır. Divan'da ayrıca aşağıda örneklerini de verdiğimiz gibi "baş" kelimesi çeşitli mecazi anlamlarda da kullanılmıştır.

**başa kak-:**

Ütrük ötün ogrılayu yüzge bakar

Elkin taşup bermiş aşığ başra kakar

(DLT, 102-4)

(Hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri koğarak vermiş olduğu yemeği başına kakar.)

**başka çık-**

yagını aşaklasa başka çıkar

(DLT, 305-10)

(Düşman aşağı görülürse başa çıkar.)

**baş al-**

Başın alıp kudhı saldı.

(DLT, 24-5)

(Başını koparıp aşağıya saldı.)

**başı tezgın-**

Korkup başı tezgınür.

(DLT, 312-6)

(Korkup başı döner.)

**baş eđ-**

Bulun bolıp başı tıgıdı.

(DLT, 307-18)

(Tutsak olup baş eğdi.)

**başı tenri-**

anınđ başı tenridi.

(DLT, 282-1)

(Onun başı döndü.)

**başı ağrı-**

anınđ başı ağrıdı.

(DLT, 273-26)

(Onun başı ağrıdı.)

tanđıldı baş = baş sarıldı

(Herhangi bir şey iple bağlanırsa yine böyle denir.)

(DLT, 395-14)

Yine Karahanlı dönemi eserlerinden Atabetü'l-Hakayık'ta da "baş" kelimesinin örneklerine sıkça rastlamaktayız. Eserde kelimenin geçtiği örnekler ve kazandığı anlamlar şu şekildedir:

1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.

Sözünđ kizle kidin başınđ kizleme

(AH, 358)

(Sözünü sakla ki sonra başını saklamayasın.)

Sefih er tili öz başu düşmanı

(AH, 141)

(Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır.)

## 2. Temel, esas

Eşitgil biliglig negü tip ayur, edebler başı til küdezmek tiyür  
(AH, 130)

(Dinle, bilgili ne diyor. Edeplerin başı dili gözetmektir.)

könğül bamağınğ bil hatalar başı  
(AH, 220)

(Gönül bağlaman bil ki hataların başıdır.)

## 3. Yara

Öçüktürme erni tilin bil bu til  
Basıktursa bütmez büter ok başı  
(AH, 140)

(İnsanı dil ile kızdırma, bil ki ok yarası kapanır fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

## 4. Başlangıç

baş bardı hayrınğ sonğı bargusu  
önği keldi şerninğ sonğı kelgölüg  
(AH, 391)

(İyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir. Kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.)

### **başka yet-**

sözünğ başlağ ıdma yıga tut tilinğ  
yeter başka bir kün bu til boşlağı  
(AH, 136)

(Sözünü başı boş bırakma, dilini sıkı tut. Dilinin başı boşluğu bir gün başa bela olur.)

### **baş yi-**

anın öz tili öz başını yiyür  
(AH, 120)

(Onun kendi dili kendi başını yer.)

Karahanlı döneminin ve Türk Dilinin en önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de de oldukça yaygın bir kullanım alanı bulan kelime, Yusuf Has Hacip tarafından da gerek asıl gerekse mecaz anlamlarıyla adı geçen eserde bolca kullanılmıştır. “Baş” kelimesinin Kutadgu Bilig’de geçtiği ve bizim seçtiğimiz örneklerden bazıları şunlardır:

negü tir eşitgil örünğ başlığ er  
ajunuğ qarıtmuş uzun yaşlığ er  
(KB, 3012)

(Dünyayı ihtiyarlatmış çok yaşamış ak sakallı insan ne der, dinle.)

yağız yir katındağı altun taş ol  
kalı çıkşa begler başında taş ol  
(KB, 213)

(Kara toprak altındaki altın taştan farksızdır. Oradan çıkınca, beylerin başında tuğ tokası olur.)

iği ters bolur k r bilişmez kişi

kalın yat ara kirse yalnġuz başı

(KB, 491)

(Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hali çok fena olur.)

Verdiğimiz ilk iki örnekte kelime asıl manasında kullanılmışken, bu  cnc örnekte; bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan ‘‘yalnız başına’’ anlamında kullanılmıştır. Kelime aşağıdaki beyitte de asıl anlamında kullanılmıştır.

elig başka urdı bu oğgrmışa

saşındı uzun ki kötürdi başa

(KB, 3682)

(Odgrmış başını elleri arasına aldı uzun uzun düşündü, sonra başını kaldırdı ve...)

kişi söz bile 
optı boldı melik

 kş söz bařıġ kıldı k lik

(KB, 173)

(İnsan söz ile yükseldi ve sultan oldu. Çok söz başı gölge gibi yere serdi.)

iği artuġ  drm kerek bu kişi

ķalı  znese begke iltr başı

(KB, 2420)

(...Eğer beye karşı baş kaldırırlarsa başları gider.)

 kş kördüm erni yava kıldı baş

kdezmedi boġzın 
ovı kıldı yaş

(KB, 2894)

saşışta usansa 
ayu işçiler

saşış birdkinde ulır baş alar

(KB, 2781)

Buradaki beyitte ise başını yerden yere almak manası verilmiştir.

tilig keç kdezigil kdezildi baş

s znġni 
ısurgıl uzatıldı yaş

(KB, 176)

(Dili iyi gözet, başın gözetilmiş olur. Sözünü kısa kes  mrn uzun olur.)

tirig bolsa yalnġuġ tileki anuġ

et öz baş esen bolsa arzu yaġuġ

(KB, 1194)

(...başı vücudu saġ oldukça her istediğine kavuşabilir.)

- Başı saġ olmak deyimi bugün de h l  kullanılmaktadır.

şimdi vereceğimiz örnekler ise Kutadġu Bilig’in indeksinde de ayrı başlıklar altında verilen örneklerden alınan seçme beyitlerdir. Hepsinde de ‘‘baş’’ın deġiřik anlam özellikleri kazandıġı aıġa görülmektedir:



**baş ağrığ**

neçe er beğüse baş ağrığ beğür

neçe baş beğüse beğük börk beğür

(KB, 435)

(İnsan ne kadar büyürse baş ağrısı da o kadar artar. Başı ne kadar büyürse o kadar büyük börk giyer.)

**kara baş**

kalın boğ kara baş yorığlı telim

telimde tilese tusuğlısı yok

(KB, 1622)

(Hizmetkâr kılığında dolaşan kalabalık çok. Bu kalabalık arasında istediğim zaman bir faydası bulunmaz.)

**baş eg-**

negü tir eşitgil böke yavgısı

bayusa baş egmez buğ yavgası

(KB, 5523)

**baş kötür-**

yaşık baş kötürdi yüz açtı yaňı

ajun bütrü tuttı örüňg kuş öňgi

(KB, 5828)

**baş yumıt-**

ķapuđda kalın baş yumıttı yorır

tusulur kişi yok maňga ay bilir

(KB, 5097)

(Kapıda bir sürü insan dolaşır durur fakat bana faydası dokunacak bir kimse yoktur, ey bilir.)

**başı kökke teg-**

başım kökke tegsün tise sen turup

bilig birle işle ķamuđ iş körüp

(KB, 4557)

(Bir gün başının göklere ermesini istersen her işi dikkatle ve bilgi ile yap.)

**baş çal-**

yoluňg öňgça kelse itildi işiňg

ķalı solça kelse ulıp çal başiňg

(KB, 1392)

(Yolun sağa doğru ise işin yolundadır. Eğer sola doğru ise inleyerek başını erden yere çal.)

**başı tezigin-**

bu bilgiňg bile öz başıňg teziginür

bilümez özünđni özünđde yıra

(KB, 6610)

(Bu bilgin ile senin başın döner: Kendisini bilmeyen kendini kendinden uzaklaştırır.)

**başın kırıt-**

qara ilke yazsa kırıtur başın  
tili sözde yazsa uşatur tişin

(KB, 2515)

(Avam memlekete karşı suç işlerse, başı gider. Konuşurken dili suç işlerse dişi kırılır.)

**başın yirke çal-**

bu kün öknüp asğı negü ay ata  
başın yirke çalsa ultp miñg qata

(KB, 1207)

(Ey baba, bugün peşiman olmanın ve inleyerek başını yerden yere vurmanın ne faydası var?)

**başınğı yi-**

başınğ qolsa begler sözün sözleme  
yana ilke yazma başınğı yime

(KB, 2514)

(Başını korumak istersen beylerin söylemesi icap eden sözleri sen söyleme ve memlekete karşı suç işleyerek kendi başını yeme.)

til arslan turur kör işikte yatur  
aya evlig er saq başınğni yiyür

(KB, 164)

(Dil arslandır, bak eşikte yatar. Ey ev sahibi, dikkat et senin başını yer.)

**başında keçür-**

negü tir eşit emdi türkçe mesel  
başında keçürmiş bu kökçin saqal

(KB, 667)

(Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü başından çok şeyler geçmiş olan bu ak sakallı ne der.)

Kutadgu Bilig'de "Baş"ın "yara" anlamında kullanıldığı beyitlerden bazıları ise şunlardır:

urup berge başı bütter terk söner  
tilin sökse bütmez açığı yılın

(KB, 2580)

(Vurulan kamçı yarası kapanır ve çabuk geçer. Dil yarası ise yıllarca dinmez.)

**baş kııl-**

irig sözledim men sözüg ay qadaş  
irilme serilme köñgöl kıılma baş

(KB, 5773)

(Ey kardeş, ben biraz sertçe konuştum. Bana kızma, hiddetlenme ve gönlün kırılmasın.)

**baş bol-**

ayıttı ne boldı özünğ ay qadaş  
sini kördüm emdi köñgöl boldı baş

(KB, 5975)

(Ögdülmiş: - Ey kardeş, sana ne oldu? Seni böyle görünce gönlüm yaralandı, dedi.)

Kutadgu Bilig’de “baş” a yüklenen bir başka anlam ise *başkan, ön ve uç*’tur. Aşağıdaki örneklerde kelime, bu manalarda kullanılmıştır:

kılumaz özüm bu kamağ il işin  
manğa er kerek tir bilir iş başın (KB, 422)

(Memleketin her işini kendim yapamam. Yanımda bu işleri yapabilecek biri bulunmalıdır.)

şatununğ başınğa tegi yokladım  
yaşımni tükettim tiriglik yidim (KB, 6053)

(Merdivenin başına kadar yükselsem, yaşımın tükenmesi hayatımın tamamlanmasıdır.)

bu begler baş ol kaçça barsa baş  
uğula barır barça uğmış kişi (KB, 5202)

(Bu beyler baştır. Baş nereye giderse, onu takip eden bütün insanlar da ona uyarlar.)

büğü bilge begler buğunka baş  
kılıç birle itmiş biligsiz işi (KB, 223)  
(Halkı idare eden hakim ve âlim beyler bilgisizin işini kılıç ile halletmişlerdi.)

kişide uluğrak ukuşluğ kişi  
ukuş boldı erke miñğ erdem baş (KB, 1830)  
(Akıllı insan insanların büyüğüdür. Akıl insan için bin türlü faziletlerin başıdır.)

uçı ni’met erse tüpi mihnet ol  
baş mihnet erse sonğı nimet ol (KB, 3551)  
(Tepesi nimet ise dibi minnettir. Baş mihnet ise sonu nimettir.)

öküş sü çerig erse başsız bolur  
bu başsız çerig sü yüreksiz bolur. (KB, 2333)

(Kalabalık asker ve ordu başsız olur. Bu başsız asker ve ordu cesaretsiz olur.)

**il baş**  
kayusı alur hil bolur hil baş  
kayusı at adğır öze il baş (KB, 4064)

(Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o takım baş olur. Kimi at aygır üzerinde il baş olur.)

**aıklar baş**  
negü tir eşitgil aıklar baş  
köñgülke alıngıl ay çırguy kişi (KB, 2809)  
(Cömertlerin başı ne der, dinle. Ey cimri insan bunu hatırında tut.)

**aşçı başı**

munu aydım emdi ay ilig kişi

bu yanğlıg kerek bolsa aşçı başı (KB, 2877)

(Ey hükümdar, işte söyledim. Aşçıbaşı olacak insan böyle olmalıdır.)

**er başı**

körü barsa yakşı ayur er başı

könğül bulnasa boldı erksiz kişi (KB, 3855)

(Dikkat edersen yiğitlerin başı güzel söylemiş: İnsan gönlünün esiri olursa kendisine hakim olamaz.)

**halayık başı**

muhammed yalavaç halayık başı

ķamuğ barçalarķa ol ol kōz ķaşı (KB, B8)

(Muhammed Peygamber mahlûkların başıdır. O bütün insanların göz üstünde kaşıdır.)

**idişçi başı**

İdişçiler başı şerabdar negü teg kerekin ayur (KB, C 41)

(Sâkiler başının nasıl olması gerektiğini söyler.)

**il başı**

Sü başı ya il başı bolsa özünğ

Köni bol yiti tut ķulaķınğ közünğ (KB, 4143)

(Eğer sen ordu veya eyalet başına geçersen doğruluktan ayrılma, kulağımı keskin tut.)

**ilçi başı**

Negü tir eşitgil ay ilçi başı

Örüg keç könğüllüg sınamış kişi KB, 1992

(Ey hükümdar, dinle, sakın, iyi gönüllü ve tecrübeli insan ne der.)

**işçi başı**

köni bolmasa işti işçi başı

ķamuğ egri boldı bu begler işi (KB, 2210)

(Hizmetkârların başı olan vezir doğru hizmet etmezse beylerin işi hep eğri olur.)

**söz başı**

mañga mundağ aydı sınamış kişi

sınamış kişiler sözi söz başı (KB, 2394)

(Bana tecrübeli insan böyle dedi. Tecrübeli insanların sözü sözlerin başıdır.)

**sü başı**

siyaset yoritği kerek sü başı

siyasetķa aşığ bolur sü işi (KB, 2300)

(Ordu kumandanı siyaset etmesini bilmeli. Ordu işi siyasete bağlı olur.)

Görüldüğü gibi “baş” kelimesi en çok ve en geniş anlamlarıyla Eski Türkçe dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de yer almıştır. Biz yaptığımız bu kısa çalışmada kelimenin Eski Türkçe dönemindeki seyrini ve günümüzdeki çeşitli sözlük ve eserlerdeki kullanım sahasını fazla tafsilata girmeden vermeye çalıştık. Türk Dilinin diğer tarihî dönem eserlerinin ve lehçelerin de taranmasıyla, kelimenin kullanım sahası gözler önüne daha iyi bir şekilde serilecektir. Bütün bunlar ortaya çıkınca kelimenin tarihî dönemlerdeki semantik gelişmesi de takip edilebilecek ve mesele her yönüyle ele alınmış olacaktır.

#### KISALTMALAR:

AH	: Atabetü’l Hakayık
AY	: Altun Yaruk
C	: Cilt
DC	: Doğu Cephesi
DLT	: Divanü Lüga-it-Türk
İKPO	: İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB	: Kutadgu Bilig
KC	: Kuzey Cephe
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üİ	: Üç İtigsizler

#### BİBLİYOGRAFYA:

- AKARCA, Turhan; Muğla İli Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul 1993
- AKSOY, Ömer Asım; Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991.
- ARAT, Reşit Rahmeti; Kutadgu Bilig I (Metin), TDK Yay, Ankara 1991 (3.Baskı); Atabetü’l- Hakayık, TTK Yay., Ankara 1992
- ATALAY, Besim; Divanü Lügat-it-Türk, TDK Yay, Ankara 1991.
- AYDOĞAN, Ali; Türkçe Deyimler Sözlüğü, Ankara, 1971.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema; Üç İtigsizler, TDK Yay, Ankara 1998.
- BEZİRCİ, Asım; Deyimlerimizin Sözlüğü, Gendaş Yay, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993. Derleme Sözlüğü, TDK Yay, C. 2, Ankara 1965.
- EMİR, Sabahat; Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü, İstanbul 1974.
- EREN, Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999
- ERGİN, Muharrem; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992.
- KARTAL, Numan; Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- KAYA, Ceval; Altun Yaruk, TDK Yay, Ankara 1994.
- KÖKEN, Vedat; İyi ve Kötü Prens Öyküsü, TDK Yay, Ankara 1998. Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB. Yay, C. 1, Ankara 1995.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali; Türkçe Deyimler Sözlüğü, Arkadaş Yay., Ankara 1995.; Türkçe Sözlük, Yapı Kredi Yay, İstanbul 1995.
- Tarama Sözlüğü, TDK Yay, C. 1, Ankara 1963
- Türkçe Sözlük, TDK Yay, C.1, Ankara 1998

## ABSTRACT

In this article, the word "baş" (head), one of the organs of a human body was examined. After dwelling upon how the word "baş" is used in Turkey Turkish, it was tried to show how the same word was used in the historical artifacts and textbooks of the periods of Orkhon, Uighur and Karahans.

It was seen that the word "baş" was used in the Turkey Turkish dictionaries and in the idioms many times with its basic and subsidiary meanings. On the other hand, when we look at the period of old Turkish language, we observe that the word was most widely used in Kutadgu Bilig.